

Verslag Consultatiebijeenkomst
Evaluatie Natuurwetgeving

Verlag

*CONSULTATIEBIJEENKOMST
EVALUATIE NATUURWETGEVING*

*ONDERDEEL VAN HET PROJECT EVALUATIE
NATUURWETGEVING*

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Directie Juridische Zaken
Directie Natuur
2007

Inhoud

Inleiding	5
De bijeenkomst	7
Faunabeheer: meer vrijstellingen of planmatig beheer?	9
Handhaving Cites: kansen voor zelfregulering en voorlichting?	13
Regulering van activiteiten: naar een meer dynamische en generieke aanpak?	17
Meer effectiviteit: wettelijke instrumenten die actief optreden vragen?	21
Administratieve lasten: mogelijkheden voor vermindering in praktijk en wetgeving?	25
Ruimtelijke ontwikkeling en soortenbescherming: tegenstrijdige belangen? Zit Nederland op slot?	29
Bijlage: deelnemerslijst	32

Inleiding

Nederland kent drie natuurwetten: de Flora- en faunawet, de Natuurbeschermingswet 1998 (hierna te noemen Natuurbeschermingswet) en de Boswet. De Flora- en faunawet is op 1 april 2002 in werking getreden. In deze wet staat het volgende: de minister van LNV laat binnen vijf jaar na de inwerkingtreding de Eerste en Tweede Kamer weten hoe deze wet in de praktijk uitpakt. Belangrijkste vraag daarbij is: is de wet doeltreffend en effectief? De Natuurbeschermingswet kent eenzelfde evaluatieverplichting.

Verder loopt binnen het ministerie van LNV het project Vereenvoudiging Vergunningen. In verband daarmee wordt in de evaluatie ook naar de instrumenten van de Boswet gekeken. Gezien de nauwe samenhang tussen de drie wetten (de Flora- en faunawet en de Natuurbeschermingswet streven beide het behoud van de biodiversiteit na) heeft de minister van LNV besloten ze tegelijkertijd te evalueren. Deze evaluatie heeft als doel: het in kaart brengen van de doeltreffendheid en effecten van de drie wetten. Verder wil de minister graag weten welke voor- en nadelen er verbonden zijn aan het onderbrengen van de drie wetten in één wet. Bij het project wordt met name gekeken naar de uitvoering en de handhaving. Voor de handhaving loopt een apart traject. Doel daarvan is te komen tot een handhavingsstrategie voor de natuurwetgeving.

Een van de onderdelen van de evaluatie is het raadplegen van organisaties en bedrijven die te maken hebben met de natuurwetgeving. Welke ervaringen hebben zij met natuurwetgeving an sich en met de uitvoering en handhaving daarvan? En hebben ze ideeën hoe het beter kan? Op donderdag 28 juni vond in Utrecht een interactieve consultatiebijeenkomst plaats. Ruim vijftig aanwezigen uit onder meer bedrijfsleven, natuurbeschermingsorganisaties, terreinbeheerders en overheden konden hun wensen, opmerkingen, ideeën, reacties en ervaringen met elkaar en met het projectteam delen.

Deze brochure bevat een zo getrouw mogelijk verslag van deze consultatiebijeenkomst en de meningen die de aanwezigen hebben geuit. Dit verslag wordt gevoegd bij het rapport dat na afronding van de evaluatie naar de Tweede Kamer gaat.

Het projectteam neemt perspectievolle voorstellen mee in de eindrapportage. Deze voorstellen dienen te passen binnen de Europese kaders en te leiden tot vereenvoudigingen. Hierbij past één opmerking. De natuurwetgeving, vooral de Natuurbeschermingswet, is nog jong en moet de kans krijgen zich in de praktijk te bewijzen.

Hebt u opmerkingen, aanvullingen of suggesties ten aanzien van dit verslag, dan kunt u deze per e-mail sturen naar: evaluatie natuurwetgeving@minlnv.nl

Ruim vijftig aanwezigen uit onder meer het bedrijfsleven, natuurbeschermingsorganisaties, terreinbeheerders en overheden konden hun ideeën en ervaringen delen.

De bijeenkomst

De secretaris-generaal van LNV, prof. dr. André van der Zande, opende de bijeenkomst. Hij hield de aanwezigen onder meer voor dat de evaluatie volledig past binnen het huidige kabinetsbeleid. “Dat gaat uit van een dienstbare overheid die functioneert als bondgenoot van de samenleving. Er komt een slankere overheid die efficiënter werkt, vertrouwen en ruimte geeft en zaken overlaat aan eigen initiatief.” Hierin ligt volgens Van der Zande ook de uitdaging voor de consultatiebijeenkomst: “Wat willen en kunnen de deelnemers doen, kunnen natuurbeleid- en wetgeving meer ruimte geven aan burgers en bedrijven, zodat ze zelf oplossingen vinden om de natuur te behouden?” Hij riep alle aanwezigen op te komen met concrete oplossingen voor knelpunten in de natuurwetgeving.

Projectleider Jaap Roording ging vervolgens aan de hand van sheets in op de evaluatie zelf. Hij schetste eerst de kern van het Nederlandse natuurbeleid: meer natuur, een vitale natuur, een mooi landschap om met plezier in te wonen, werken en recreëren en een leefgebied voor onze 40.000 soorten dieren en planten. Hij citeerde de uitgangspunten van LNV: “Het ministerie van LNV zorgt dat de natuur beschermd wordt door wetgeving, dat de natuur goed wordt onderhouden en dat er nieuwe natuur wordt aangelegd. Maar er kan alleen natuur van een goede kwaliteit komen als iedereen daaraan een bijdrage levert. LNV geeft daarom samen met de provincies geld, advies en ruimte aan mensen en bedrijven die zich actief inzetten voor natuur en landschap.”

Roording herhaalde nog eens de doelstellingen van de evaluatie en ging daarna kort in op de vragen die daarin aan de orde komen:

- Hoe worden de natuurwetten uitgevoerd en gehandhaafd en wat zijn de knelpunten?
- Hoe effectief zijn de wetten in relatie tot andere wet- en regelgeving?
- Zijn de doelgroepen bereid de wetten en regels na te leven en wat zijn de administratieve lasten?
- Zijn de bevoegdheden logisch verdeeld over de verschillende overheden?
- Kunnen de verschillende wetten onder één wet worden samengebracht?

De evaluatie moet leiden tot verbetering van de uitvoering en handhaving, en tot een betere wetgeving binnen de gestelde randvoorwaarden: voldoen aan de Vogel- en Habitatrichtlijnen, leiden tot vereenvoudigingen en de jonge Natuurbeschermingswet een kans geven.

Wat verwachtten de deelnemers van de dag? Dagvoorzitter Jaap van der Ploeg voelde daarover enkele aanwezigen aan de tand. Na deze korte opwarming was het tijd voor het echte werk. De deelnemers konden in zes interactieve workshops discussiëren en hun ideeën kwijt over de huidige natuurwetgeving in Nederland.

Ze konden kiezen uit de volgende workshops, die elk twee keer zijn gehouden.

- Faunabeheer: meer vrijstellingen of planmatig beheer?
- Handhaving CITES: kansen voor zelfregulering en voorlichting?
- Regulering van activiteiten: naar een meer dynamische generieke aanpak?
- Meer effectiviteit: wettelijke instrumenten die actief optreden vragen?
- Administratieve lasten: mogelijkheden voor vermindering in praktijk en wetgeving?
- Ruimtelijke ontwikkeling en soortenbescherming: tegenstrijdige belangen? Zit Nederland op slot?

Aan het eind van elke workshop konden de deelnemers ideeën en oplossingen voor een effectievere wetgeving op een kaartje schrijven. In de kadertjes bij de beschrijving van de verschillende workshops treft u een aantal ideeën en oplossingen aan die tijdens de dag naar voren zijn gekomen.

Aan het eind van de dag vertelden steeds twee vertegenwoordigers uit de workshops hun bevindingen. Ter illustratie zijn enkele citaten uit deze terugkoppeling opgenomen bij de beschrijving van de workshops.

Faunabeheer: meer vrijstellingen of meer planmatig beheer?

Faunabeheer dient verschillende belangen: voorkoming en bestrijding van schade, en duurzame instandhouding en beheer van populaties. De overheid kan hiervoor verschillende instrumenten inzetten: ontheffingen, vrijstellingen, de goedkeuring van faunabeheerplannen, schadevergoeding en jacht. De vraag die in deze workshop voorlag was:

Hoe kunnen deze instrumenten op de meest effectieve manier worden ingezet en wat zijn de rollen van provincies en/ of het Rijk?

In de vorm van speeddaten bogen de deelnemers zich steeds in korte tweegesprekken over de volgende onderwerpen:

- Zijn we het eens/oneens over de opvattingen en principes?
- Wat loopt er goed en waar zitten de knelpunten?
- Wat is de rol van LNV, van de overheid en wat is je eigen rol?
- Welke conclusies kunnen er getrokken worden?

Conclusies

Wetgeving

De wetgeving op zich voldoet, maar de uitvoering moet meer gestroomlijnd worden, aldus de deelnemers. Zo is het systeem van 'nee tenzij' moeilijk uitvoerbaar. Ze pleitten voor meer eenvoudige en transparante regelgeving en voor een eenduidig begrippenkader. Er zijn nu teveel mazen in de wet. Ze wilden graag eenheid in beleid bij zowel EU, LNV als de provincies. "We moeten terug naar LNV-ontheffingen, nu zijn er teveel verschillen tussen de provincies". Er moet weer één bevoegd gezag komen, aldus de deelnemers.

Ontheffingen

Een belangrijk knelpunt is de lange doorlooptijd van ontheffingen, waardoor mensen voor eigen rechter gaan spelen. De aanwezigen constateerden een tegenstelling tussen generieke regels en ontheffingen. Ze noemden als bezwaar tegen generieke regels dat er geen bescherming meer is voor het dier. Niemand neemt dan nog de verantwoordelijkheid of voert controles uit.

Monitoring

Over het belang van monitoring liepen de meningen uiteen. Waar haal je anders de goede gegevens vandaan die de basis vormen voor het opstellen van de faunabeheerplannen, vroegen de voorstanders zich af. De deelnemers wilden graag erkenning van het niveau van monitoringgegevens. Er moeten landelijk erkende langjarige gegevens worden geregistreerd.

Faunabeheer

Iedereen onderschreef het belang van faunabeheerplannen, maar dan moeten wel alle betrokken partijen er in meedoen en niet voor hun verantwoordelijkheid weglomen. Een gestructureerd faunabeheer kan alleen door samenwerking en consensus tussen alle partijen. Maar laat dat beheer dan over aan specialisten en niet aan moralisten. De kwaliteit van de plannen stijgt trouwens, hoewel er nog wel onduidelijkheid bestaat over de status. Waarom nemen we niet meer duurzame methoden op in de faunabeheerplannen, was een vraag. De deelnemers aan de workshop pleitten voor een gezamenlijke uitvoering van de faunabeheerplannen over de grenzen van gebieden heen. In de faunabeheerplannen moet ook planmatig beheer van diersoorten mogelijk zijn. Dit kan via ontheffing van artikel 68 van de Flora- en faunawet. Een van de suggesties was om aan dit artikel een grond voor ontheffing toe te voegen, namelijk populatiebeheer van soorten in faunabeheerplannen. Een ander idee was de informatievoorzieningen zodanig te organiseren dat het faunabeheer een duurzame kwaliteitsimpuls krijgt. LNV kan daarbij de regie nemen. Maar, zo werd gezegd, laat de faunabeheereenheden wel hun prominente rol houden in de provincies. Dat kan door een goede facilitering en het gebruik van ontheffingen.

Preparateurs

Er moet meer duidelijkheid komen in wat de preparateurs wel en niet mogen. Laat die groep meer zelf regelen, was een van de suggesties. Binnen de workshop was er een roep om meer zelfregulering, bijvoorbeeld door het gebruik van gedragscodes.

Handhaving

Er zijn volgens de deelnemers te weinig handhavers.

“De regelgeving is veel meer symptoombestrijding dan dat het tot een structurele aanpak van de problemen leidt. Er bleek in onze workshop behoefte aan meer sturing vanuit LNV: het ministerie moet duidelijker zijn en meer aanwezig zijn. Maar dat laat onverlet dat ook andere partijen zich nadrukkelijk met faunabeheer moeten bemoeien.”

Enkele ideeën:

- *In begrijpelijk Nederlands gestelde regelgeving met een eenduidig begrippenkader en een uniforme uitleg;*
- *Eenheid in beleid bij EU, LNV en provincies;*
- *Eén bevoegd gezag: besluitvorming en uitvoering in één hand;*
- *Met alle partijen samen faunabeheerplannen maken, zodat ze breed worden gedragen;*
- *Kortere doorlooptijd ontheffingen (heb je na een bepaalde tijd nog niets gehoord, dan mag je die activiteit uitvoeren);*
- *Eenvoudige, meer transparante regelgeving en stroomlijnen van de uitvoering.*

De deelnemers aan de workshop pleitten voor een gezamenlijke uitvoering van de faunabeheerplannen over de grenzen van gebieden heen.

Handhaving CITES: kansen voor zelfregulering en voorlichting?

De handhaving van de regelgeving om de illegale handel in bedreigde dier- en plantensoorten (CITES) te bestrijden, vraagt veel aandacht van de overheid. Dit geldt vooral voor de repressieve kant van de handhaving: controle, opsporing en vervolging.

Tijdens deze workshop stond de volgende vraag centraal:

Ontstaat er een meer effectieve handhaving door het gebruik van preventieve instrumenten zoals zelfregulering door marktpartijen en voorlichting aan burgers?

De deelnemers konden elk hun positieve en negatieve ervaring met CITES noemen. Daaruit zijn ideeën en boodschappen gedestilleerd, onderverdeeld in uitvoering, handhaving en regelgeving.

Conclusies

Uitvoering

Er bleek veel behoefte aan het aanvragen van CITES-documenten per Internet. Waarom kan de CITES-aanvraag niet gebeuren via een soort DiGiD, vroegen verschillende aanwezigen zich af. Zij ergerden zich aan de trage afgifte van documenten. In Duitsland wordt soms al binnen een dag een document afgegeven. Sommigen vielen over de stringente regels. Kleine fouten van aanvragers leiden al snel tot overtredingen. Nederland is vaak wat preciezer in de beoordeling van aanvragen dan andere EU-lidstaten. Daarbij heeft ons land de CITES management autoriteit anders georganiseerd. Kan er geen erkenning van kwekers komen, die vooraf hun CITES-document kunnen aanvragen, was een vraag. Sommige CITES-regels werken volgens de deelnemers zelfs averechts. Doordat in bepaalde landen quota bestaan, worden in andere landen dieren gevangen en vervolgens ingevoerd in quotalanden. Dit zorgt voor faunavervalsing.

Ook de voorlichting kan verbeteren. De aanwezigen vonden dat LNV veel vaker artikelen over CITES moet plaatsen in bladen en informatie moet geven op beurzen.

Handhaving

Het is volgens de deelnemers belangrijk dat LNV meer inzicht

krijgt in de aard en omvang van de illegale handel, ook via internet. Handelaren worden, volgens een aantal deelnemers, vaak ten onrechte geassocieerd met illegale handel. Vraag was of veel mensen wel weten waar ze op moeten letten als ze een dier aanschaffen. “Onwetendheid is de grootste reden van overtredingen”, meende een aantal aanwezigen. Wat dat betreft kunnen de internetpagina’s van LNV over CITES veel duidelijker. Ook de handhaving van de positieflijst blijkt lastig. Het gaat om duizenden soorten en het overgangsregime is niet duidelijk. Diverse aanwezigen vonden dat er bij de opsporing en handhaving meer expertise moet komen. Niet alleen in Nederland, maar ook in de andere EU-landen. Er werd gepleit voor een aanspreekpunt voor opsporing en handhaving. Daarbij is het zaak interpretatieverschillen te voorkomen tussen handhavers en uitvoerende diensten. Ook binnen de EU zou er meer afstemming moeten zijn tussen de verschillende handhavers.

De aanwezigen zagen een leidende rol weggelegd voor het Openbaar Ministerie. De handhavingsstrategie moet daarmee worden afgestemd. Tip is om de AID vooral handelaars en kwekers te laten controleren en zich dan vooral te richten op wilde dieren en minder op nakweek.

Er bleek binnen de twee workshops onvrede over de opvang van inbeslaggenomen dieren. De eigenaren van de opvang hebben vaak te weinig kennis en in een aantal gevallen voldoet de accommodatie niet. Er werd gepleit voor in-beslag-legging in plaats van inbeslagname. Valkeniers zouden een goede alternatieve opvang zijn voor bijvoorbeeld roofvogels. Ook zouden de zaken sneller afgehandeld moeten worden. Er was behoefte aan meer openheid over het aantal inbeslagnames, het liefst op soort.

In het kort werd ingegaan op het uit het wild halen van roofvogels. Er is weinig zicht op de omvang van het probleem. De aanwezigen erkenden dat dit fenomeen moeilijk te controleren valt.

Regelgeving

De regelgeving is complex. Het is soms echt zoeken binnen wetgeving. Een onderzoek naar de effectiviteit is van groot belang om op basis daarvan de regelgeving en de uitvoering effectiever te maken. De aanwezigen pleitten voor meer verantwoordelijkheid voor de burger met daarbij een striktere handhaving. Een punt van zorg is de ringenregeling. Die moet verbeterd worden in afstemming met de doelgroep. Opgemerkt werd het volgende: “Zoals de regeling nu is, werkt die illegale activiteiten in de hand.” Er zouden soepelere regels moeten komen voor tentoonstellingen voor vogels.

Administratieve lasten

Een aantal deelnemers klaagde over de hoge administratieve lasten. Deze worden veroorzaakt doordat er vaak voor een dier verschillende documenten moeten worden aangevraagd. Zo moeten valkeniers bijvoorbeeld zestig euro betalen voor een ontheffing in het veld, een clause op een valkeniersakte. En kan de valkeniersakte niet verlengd worden van een tot vijf jaar? Ook was er een vraag naar de meerwaarde van de bezitsontheffing ten opzichte van het EU-certificaat. En waarom wordt iemand bestraft die in een ander land een ongeldige akte heeft gekregen?

“Bij CITES draait het om een complexe materie met veel belangengroepen. Zelfregulering voor een doelgroep, bijvoorbeeld valkeniers, kan goed werken. Er kan best wat soepeler worden omgegaan met de regelgeving, hoewel we straffen niet afwijzen. Een mooie definitie van programmatisch handhaven is: ‘meer vissen waar de grote vissen zitten’.”

Enkele ideeën

- Kortere en eenvoudiger aanvraagprocedures (CITES)-vergunningen (digitaal);
- Meer inzicht verwerven in aard en omvang illegale handel;
- Verbeteren inbeslagname en opvang van dieren;
- Verbeteren coördinatie tussen handhavingsinstanties, één loket voor burgers en bedrijven;
- Meer verantwoordelijkheid aan burgers geven (zelfregulering), gekoppeld aan een striktere handhaving.

Er bleek onder de aanwezigen veel behoefte aan het aanvragen van CITES-documenten per Internet.

Regulering van activiteiten: naar een meer dynamische en generieke aanpak?

Nederland toetst activiteiten met mogelijk schadelijke gevolgen voor soorten en gebieden per geval via vergunningen en ontheffingen. Daarnaast heeft ons land generieke instrumenten ontwikkeld die meer rekening houden met de dynamiek van gebieden en populaties. Voorbeelden daarvan zijn gedragscodes en beheerplannen. De vraag die centraal stond tijdens deze workshop was:

In hoeverre hebben generieke instrumenten de toekomst?

De deelnemers beantwoordden deze vraag in de vorm van een tijdmachine, waarbij ze zich, zonder zich om de huidige situatie te bekommeren, een beeld moesten vormen van het natuurbeheer in 2030. Vandaaruit keken ze terug op de stappen die nodig zijn om die ideale situatie te bereiken. Dit gebeurde in discussiegroepen van ongeveer zes personen.

Conclusies

De twee workshops namen verschillende uitgangspunten. Daarom kwamen ze ook tot verschillende oplossingen.

Hoe ziet de wereld van de natuurwetgeving er in 2030 uit?

De eerste workshop ging er vanuit dat er in 2030 een robuuste natuur bestaat die tegen een stootje kan. Hierdoor is in de toekomst natuur minder afhankelijk van geboden en verboden. De gewenste robuuste natuur kan alleen bereikt worden door het stimuleren en belonen van duurzaam gebruik en natuurontwikkeling. De deelnemers pleitten voor een koppeling tussen subsidies en heffingen. Verder zagen ze veel in een integrale benadering van ruimtelijke ordeningsvraagstukken. Waarom kan er geen omgevingswet komen, vroegen ze zich af. De overheid moet volgens deze groep de natuurwetgeving koppelen aan een eenduidig gekozen natuurvisie en die keuze niet verbloemen.

De tweede workshop vond de natuur an sich waardevol. Door het instellen van een Ecologische hoofdstructuur, een Agrarische hoofdstructuur en zo mogelijk een Industriële hoofdstructuur ontstaat draagvlak bij agrariërs. Die is belangrijk, omdat agrariërs noodzakelijk zijn voor de ontwikkeling van natuur en

het behoud van waardevolle landschappen. Deze hoofdstructuren vragen een duidelijke ruimtelijke visie en per zone een verschillend regime van geboden en verboden. Hierbij zijn een gebiedsgerichte benadering en bijbehorende wetgeving essentieel. Wel moeten er waarborgen komen voor het behoud van waardevolle landschappen. Allerlei soorten middelen, waaronder financiële, kunnen het behoud van natuur en landschap stimuleren. Een combinatie van stimuleren en beperken is het beste.

Welke stappen kunnen we vanaf 2007 zetten om het gewenste doel te bereiken?

Omdat de workshops twee verschillende uitgangspunten hadden, verschilden de stappen om die uitgangspunten te bereiken ook.

Bij de eerste workshop stonden de volgende drie hoofdthema's centraal: regie, kennis en vermarkten van natuur. Bij de tweede workshop dachten de deelnemers via een natuurheffing, de oprichting van een natuurschap, het instellen van een natuurbank en door de natuur en het landschap te laten beheren door agrariërs het doel te bereiken.

Regie

De deelnemers van de eerste workshop verwachtten van de overheid een goede regie waarbij gebruik wordt gemaakt van eenduidige definities. Ze vonden het niet erg als deze definities veel ruimte laten voor interpretatie, daarmee kunnen de wetten aangepast worden aan de veranderende werkelijkheid. Decentralisatie van taken wezen de deelnemers niet bij voorbaat af. Verschil in beleid moet kunnen! Ze vonden het wel belangrijk dat het Rijk sturing geeft aan het natuurbeleid van andere overheden en naar de samenleving toe. Het ministerie van LNV is het meest toegerust voor de regie op de diverse gedragscodes. Door de sturing bij het Rijk te leggen kan de uitvoering versneld worden.

Kennis

Door gebrek aan kennis worden volgens sommige deelnemers de administratieve lasten en uitvoeringskosten hoger. Dit komt onder meer door een gebrekkige communicatie tussen overheid en doelgroepen. De groep stelde voor om te investeren in de verspreiding en ontwikkeling van kennis bij de doelgroepen en bevoegde gezagen.

Vermarkten van natuur

Natuur is geld. Het voorstel was om bij ruimtelijke ordeningsvraagstukken middelen via bijvoorbeeld schadeloosstelling of toeristenbelasting te oormerken voor natuur. Hieruit kan dan de robuuste natuur betaald worden.

Natuurheffing en natuurschap

De vorige suggestie sluit mooi aan op de natuurheffing en de oprichting van een natuurschap, die de deelnemers aan workshop 2 voor ogen stonden. De natuurheffing is afhankelijk van het genot en het gebruik van de natuur en zou kunnen komen van bedrijven en particulieren. Een natuurschap zou die middelen kunnen verdelen over de verschillende natuurgebieden.

Natuurbank

Het is bij natuurcompensatie vaak moeilijk om in de nabijheid een geschikte locatie te vinden, zeker binnen de grenzen van een gemeente. De oprichting van een Natuurbank kan, volgens de deelnemers, dit probleem ondervangen. Gronden in de bank kunnen bijvoorbeeld afkomstig zijn van agrariërs. De EHS wordt in de visie van de deelnemers aan workshop 2 aangepast aan de beschikbaarheid van de gronden. Deze natuurbank kan worden gekoppeld aan het natuurschap. De bank gebruikt de gelden die binnenkomen om grond voor natuur te kopen bij bijvoorbeeld woningbouwprojecten. Zo wordt de grondprijs voor natuur verhoogd en wordt speculatie tegengegaan.

Natuur en landschap beheerd door agrariërs

Agrariërs zijn essentieel voor het ontwikkelen van natuur en landschap. Ze moeten gestimuleerd worden tot langdurig natuurbeheer. Daarbij is het wenselijk dat agrariërs natuurbeheer beschouwen als een natuurlijke bron van inkomsten, die voor lange tijd is gewaarborgd. Ook zouden ze gestimuleerd moeten worden om van hun landbouwgronden natuurgrond te maken.

Andere mogelijkheden om te komen tot een duurzame natuur zijn de adoptie van natuur en het vooraf verlenen van ontheffing voor werkzaamheden van tijdelijke natuur. Verder werd er gepleit voor een tweesporenbeleid: een instrumentarium om actief te zorgen voor een robuuste natuur met tegelijkertijd wetgeving met een effectieve uitvoering.

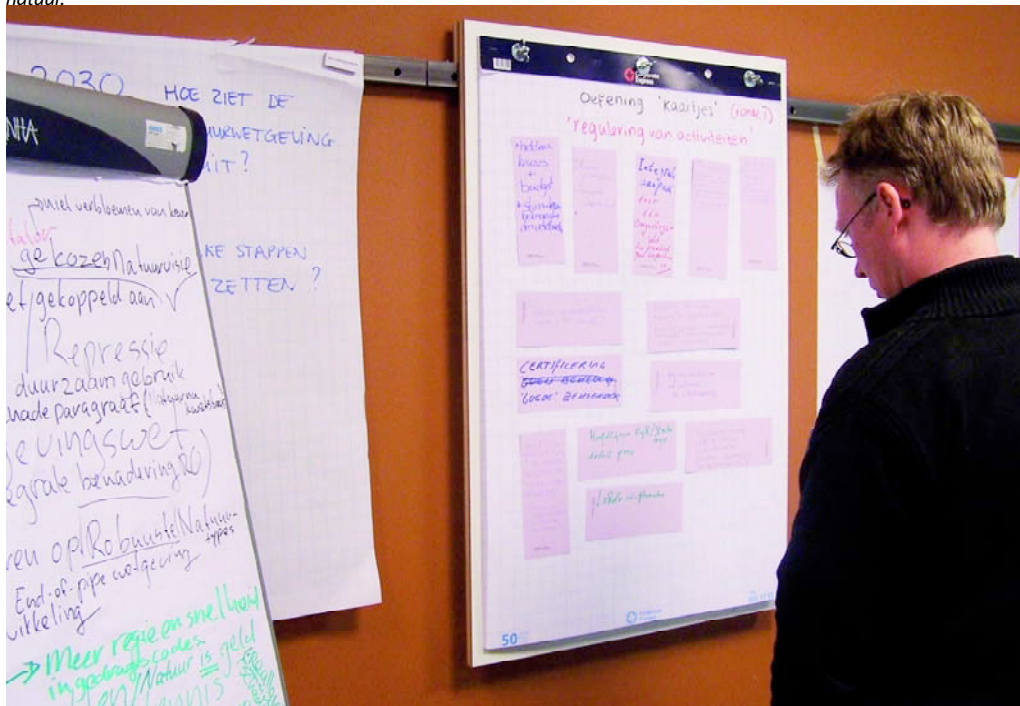
“In 2030 zijn de milieurandvoorwaarden voor natuur aanwezig. De natuur is dan zo robuust dat deze een tikje kan hebben, hierdoor kunnen de regels losser worden toegepast. Er bestaat dan een Ecologische Hoofdstructuur, een Agrarische Hoofdstructuur en een Industriële Hoofdstructuur met per structuur een verschil in natuurbescherming. Dit doel kan vooral bereikt worden door een stimulerende rol van de overheid, onder andere op het gebied van duurzaam gebruik en natuurontwikkeling. De natuur is gebaat bij stimuleren en beperken. Het Rijk bepaalt daarbij de hoofdlijnen.”

Provincies vullen de details in. De grootste kansen liggen bij een goede financiële paragraaf. Daarnaast kan de regelgeving efficiënter. Ook moeten we af van het idee dat Nederland op slot zit, er zijn genoeg mogelijkheden. De overheid moet gewoonweg durven te kiezen.”

Enkele ideeën (natuurwetgeving 2030)

- Natuurheffing en oprichting natuur- of leefgebiedenbank, waarmee elders nieuwe leefgebieden kunnen worden gemaakt. Hierbij hoort ook het belonen als mensen investeren in natuur (financiële prikkels);
- Een combinatie van stimulering, regulering en beperking heeft de voorkeur;
- Zorgen voor een robuuste natuur door het verbeteren van de milieuraandvoorwaarden;
- Vergroten van draagvlak door het ‘vermarkten’ van de natuur;
- Maak een instrumentarium dat actief voorziet in een robuuste natuur en zorg; tegelijkertijd voor beschermende wetgeving en een effectieve uitvoering daarvan.

De deelnemers lanceerden het idee van de natuurheffing, die afhankelijk is van het genot en gebruik van de natuur.

Meer effectiviteit: wettelijke instrumenten die actief optreden vragen?

De Flora- en faunawet en de Natuurbeschermingswet bieden vooral een passieve bescherming aan soorten en leefgebieden. Actieve bescherming vindt met name plaats op basis van milieu- en natuurbehoud. De vraag die tijdens deze workshop centraal stond was:

Zijn nieuwe wettelijke instrumenten die actief optreden vragen, noodzakelijk voor behoud, herstel en ontwikkeling van leefgebieden en soorten? Zo ja, aan welke instrumenten wordt dan gedacht?

De deelnemers discussieerden in de vorm van een kringgesprek aan de hand van de volgende stellingen:

1. De natuurwetgeving is zeer effectief door haar preventieve werking;
2. De effectiviteit van de natuurwetgeving wordt bepaald door de zwakste schakel: de handhaving;
3. Door de Boswet is het areaal bos niet/wel op peil gebleven;
4. De Flora- en faunawet geeft overbodig veel bescherming aan niet-bedreigde soorten en is daarom niet effectief.

Conclusies

De natuurwetgeving is zeer effectief door haar preventieve werking

Enkele deelnemers stelden dat het op papier wel zo lijkt dat van de natuurwetgeving een preventieve werking uitgaat. De praktijk is weerbarstiger, omdat veel ontheffingen volgens hen zonder duidelijke motivering worden verleend. Anderen brachten daar tegenin dat er eigenlijk maar heel weinig ontheffingen worden aangevraagd, omdat mensen de wet niet kennen. Gemeenten zouden de aanvragen voor ontheffing eigenlijk in de lokale krant moeten publiceren. Volgens sommigen bevatten de voorschriften in de wet verstrekte ontheffingen zoveel details dat ze onwerkbaar blijken. Van het uitgangspunt van de Flora- en faunawet, 'nee, tenzij' gaat een preventieve werking uit. Wel vonden de deelnemers de wet erg ingewikkeld door de vele AMvB's, regelingen en uitzonderingen. Waarschijnlijk kan dat niet anders omdat, als je een soort wilt beschermen, je ook elk individu bescherming

geeft. Zou er voor het publiek niet een soort stroomschema gemaakt kunnen worden van de wet, dat duidelijk aangeeft wanneer wel en wanneer geen ontheffing hoeft te worden aangevraagd, was een suggestie. De wet kan aanzienlijk effectiever worden door een betere voorlichting onder andere binnen de verschillende natuurorganisaties. Want nu gaat er wel eens wat mis door gebrek aan kennis. Een voorstel was om samen met die organisaties de juiste interpretatie op papier te zetten, dan weet iedereen waar hij of zij aan toe is. Nadeel is ook dat niemand weet wat de burger van de wet vindt en of die de Flora- en faunawet wel kent. Er is daarom weinig bekend over de naleving van deze wet. De vraag kwam op hoe de Nederlandse natuur er uitgezien zou hebben zonder wet? Zou er dan veel minder natuur en natuur van een mindere kwaliteit geweest zijn?

De effectiviteit van de natuurwetgeving wordt bepaald door de zwakste schakel: de handhaving

Sommige deelnemers bestreden dat de handhaving de zwakste schakel is in de natuurwetgeving. Anderen brachten daartegenin dat slechts acht procent van de voorgeschreven natuurcompensatie is uitgevoerd. Zij gaven daar een gebrek aan wil en een gebrek aan deskundigheid de schuld van. Eigenlijk zou een project niet door moeten gaan als er geen goede compensatie is.

Indien natuurcompensatie niet mogelijk is, zou storting in een leefgebiedenfonds mogelijk moeten zijn. Zo kunnen elders nieuwe leefgebieden ontstaan.

Verscheidene deelnemers wezen op de geringe capaciteit van de handhaving. Daarbij is er een verschil tussen bestuursrechtelijk handhaven en strafrechtelijk handhaven. Ze verwachtten veel van het project programmatisch handhaven, waarbij de handhaving plaats vindt na risicoanalyse.

De handhaving en naleving kunnen op de volgende punten verbeterd worden:

- de bereidheid van de burger;
- samenwerken tussen de handhavers en elkaars werk doen, bijvoorbeeld de AID kijkt ook naar arbeidsomstandigheden wat eigenlijk een taak is van de arbeidsinspectie;
- meer gebruik maken van satellieten;
- meer informatie geven aan de doelgroep om draagvlak te krijgen;
- goede prioriteiten stellen;
- stimuleren van eigen beleid van verenigingen om hun leden aan te spreken op goed gedrag en desnoods leden uit te sluiten;
- belangenorganisaties benutten als medehandhavers;
- meer begrip door constructief overleg tussen betrokken partijen.

Handhaven begint volgens de aanwezigen bij een heldere normstelling en transparante uitvoeringsketen. Ze noemden de Wet verontreiniging oppervlaktewater als voorbeeld van een effectieve wet met een duidelijke normstelling. Deze wet bevat duidelijke bevoegdheden en een heffing om maatregelen te nemen en een centraal kennisinstituut. Volgens sommigen is niet de handhaving de zwakste schakel, maar de voorlichting en kennis. Focus de Natuurbeschermingswet en Flora- en faunawet op doelen, was nog een suggestie en laat een speciaal orgaan toezien of die doelen ook gehaald worden.

Door de Boswet is het areaal bos niet/wel op peil gebleven

De deelnemers betwijfelden of de toename van het areaal bos wel een gevolg is van de Boswet of dat het een autonome ontwikkeling is. De wet bevordert wel de angst voor nieuw bos. Als dat is aangeplant mag je als eigenaar niet meer kappen. De Boswet en de andere natuurwetten zijn, volgens de deelnemers, in strijd met elkaar. Door natuurlijke successie neemt het areaal bos toe en andere natuurterreinen af. Want bos mag niet zomaar gekapt worden. De Nota Open Bos biedt hiervoor wel de ruimte maar heeft geen wettelijke status. De deelnemers pleitten voor meer samenhang in de wetgeving. Neem natuurontwikkeling als doel op in de Boswet en pas de definities aan, was een suggestie. Er was bij sommigen twijfel over de beheerplannen voor Natura 2000 gebieden. Deze zouden geen status hebben en lastig handhaafbaar zijn.

De Flora- en faunawet geeft overbodig veel bescherming aan niet-bedreigde soorten en is daarom niet effectief

De Flora- en faunawet biedt volgens de aanwezigen overbodig veel bescherming. De wet concentreert zich op individuen van soorten, terwijl het moet gaan om soorten en voortplantings- en vaste rust- en verblijfplaatsen. Soorten van bijlage IV van de Habitatrichtlijn en bijlage 1 van het Besluit vrijstelling beschermde dier- en plantensoorten vereisen in het geval van ontheffingen ex artikel 75 met een ruimtelijke component meer sturing dan de overige soorten. De kwaliteit van de inventarisatie voorafgaand aan een ingreep is belangrijk evenals de monitoring of het wel goed blijft gaan met die soorten. Alle soorten zijn beschermd vanwege hun intrinsieke waarde en algemene zorgplicht. Er mag alleen om drie redenen worden afgeweken van de bescherming in de Flora- en faunawet: zoals veiligheid en gezondheid. De vierde reden 'vanwege schade aan flora en fauna' vonden een paar deelnemers ongewenst. Ook de Flora- en faunawet staat soms natuurontwikkeling in de weg. Volgens sommige deelnemers werken de gedragscodes in de praktijk niet goed.

“Het uitgangspunt van de natuurwetgeving ‘Nee, tenzij’, staat nog steeds overeind. De wetten zijn wel ingewikkeld, maar goede voorlichting met name door en binnen de natuurorganisaties kan een hoop frustratie wegnemen. En dan gaat het vooral om voorlichting over het waarom van de regelgeving. Nieuwe regels zijn niet nodig en een integrale wet is ook minder van belang.”

Enkele ideeën

- Focus op doelen van de wetten en eenvoudigere regels;
- Stortingen in een leefgebiedenfonds voor natuurcompensatie;
- Neem natuurontwikkeling als doel op in de Boswet;
- Ga uit van maatschappelijke betrokkenheid en benut maatschappelijke organisaties als medehandhavers;
- Betere voorlichting aan burgers. Zij blijken vaak de Flora- en faunawet en de Natuurbeschermingswet niet te kennen;
- Meer begrip door constructief overleg tussen betrokken partijen.

Volgens sommigen bevatten de voorschriften in de wel verstrekte ontheffingen zoveel details dat ze onwerkbaar blijken.

Administratieve lasten: mogelijkheden voor vermindering in praktijk en wetgeving?

De overheid wil de administratieve lasten waar mogelijk beperken. Dit is ook in het belang van een goede natuurbescherming. De wet algemene bepalingen omgevingsrecht (WABO) voorziet in 2008 in één loket voor de aanvraag van alle benodigde toestemmingen voor locatiegebonden activiteiten. De volgende vragen stonden tijdens deze workshop centraal:

Wat levert dit op voor burgers en bedrijven in het geval van de natuurbescherming? Hoe ligt dit voor de Boswet die niet valt onder de WABO? Welke andere mogelijkheden zijn er in de praktijk en wetgeving om de administratieve lasten te verlagen?

Alle deelnemers aan deze workshop brachten samen met hun buurman of buurvrouw drie knelpunten naar voren bij de natuurwetgeving. Er werd dieper ingegaan op de volgende onderwerpen: zelfregulering, terugkerende projecten, dubbele toetsing, roep om regels en uniformiteit.

Conclusies

Zelfregulering

Zelfregulering zou de administratieve lasten kunnen verlagen, dachten de deelnemers. Zo leidt de vervoersverklaring uit de Flora- en faunawet voor het vervoeren van dode vogels naar een preparateur tot veel ergernis. Geef de preparateur meer verantwoordelijkheid bij het vaststellen van de doodsoorzaak, dan is die vervoersverklaring niet meer nodig. De deelnemers vonden gedragscodes een goed instrument bij zelfregulering. Ze verwachtten dat LNV de regie neemt bij de gedragscodes. Ze waarschuwden ook voor het ontstaan van rivaliserende gedragscodes bij verschillende organisaties. Daarnaast is een goede communicatie over de gedragscodes essentieel. Verder opperden de deelnemers dat de natuurwetgever uit moet gaan van een positieve betrokkenheid bij de organisaties die er mee te maken hebben. Maak gebruik van de organisaties die bereid zijn mee te denken en mee te werken op dat gebied. Een andere tip was om de regeling zo te maken dat die juridisch houdbaar is, en stand houdt bij de rechter. Zo was er bij de mosselsector sprake van co-management, maar de rechter ging hier niet helemaal mee akkoord.

Laat gecertificeerde partijen misstanden melden, was een laatste advies.

Terugkerende projecten

Zorg voor een model voor projecten die steeds terugkeren, dat scheelt een hoop werk, opperde een aantal. Voorbeeld: de mosselsector moet twee keer per jaar een passende beoordeling maken. Met een model voor voedselreservering zal een minder zware vergunning nodig zijn. Ook de jaarlijkse ontheffing van de Flora- en faunawet brengt de nodige kosten en rompslomp met zich mee. Door gedragscodes of beheerplannen hoeven partijen minder vaak een aanvraag in te dienen met de (dure) onderzoeken die erbij horen

Dubbele toetsing

Waarom kan de toetsing voor de Natuurbeschermingswet en de Flora- en faunawet niet gelijktijdig plaatsvinden bij een eventuele dubbele toetsing, vroeg men zich af. En is het een idee vaker 'silencio positivo' (geen bericht, goed bericht) toe te passen, was een andere opmerking. Waar mogelijk zouden vergunningstelsels moeten worden vervangen door instrumenten met algemene regels. Voorbeelden daarvan zijn gedragscodes, beheerplannen en meerjarenvergunningen.

Uniformiteit

Er zijn veel verschillen bij de afhandeling van aanvragen. Meer uniformiteit, onder andere bij de begrippen, zou die verschillen kunnen verkleinen. De deelnemers maakten als kanttekening daarbij dat de invulling van begrippen vaak afhangt van de context en de omstandigheden. De bevoegde gezagen zouden wel bijvoorbeeld op landelijk niveau prioriteiten moeten vastleggen voor bijvoorbeeld een periode van vijf jaar. Uniformiteit betekent trouwens niet bij voorbaat lastenverlichting. Wel zou volgens de deelnemers de toetsing transparanter kunnen. Dan wordt die ook inzichtelijker voor de aanvrager. Nu bestaat het gevoel: hoe ondeskundiger het bevoegde gezag, hoe zwaarder de toetsing.

Roep om regels

Iedereen heeft het over minder regels, maar in de praktijk is er een tendens naar meer regels. Regels staan vaak niet meer in verhouding tot het doel, mensen met kleine hobby's worden geconfronteerd met veel rompslomp, vond men. Onder andere omdat er steeds meer veterinaire papieren bijkomen. Hierdoor zijn veel dingen niet meer kostendekkend. Het gevolg is meer illegaliteit. Op zich hoeft de hoeveelheid regels niet erg te zijn, als de politiek maar duidelijke keuzes maakt. Het steeds maar veranderen van regels heeft een negatieve uitwerking op de uitvoering.

“De lasten kunnen onder meer verminderd worden door toetsing en zelfregulering. Laat de overheid de kaders daarvoor vaststellen. Noem verder een termijn waarbij een (overheids) instantie een vergunning moet hebben afgegeven en stel een meldingsplicht in: ‘als ik binnen drie maanden niets gehoord heb van de overheid mag ik met mijn activiteit beginnen,’ (de zogenoemde silencio positivo). Ook is er een duidelijkere begripsomschrijving in de vergunningen gewenst. Eén loket voor het bevoegd gezag leidt niet tot minder toetsen. Tot slot was er de angst dat één nieuwe wet tot meer regels leidt.”

Enkele ideeën

- *Aanvragen vervangen door meldingsplicht (door gecertificeerde partijen) of silencio positivo (geen bericht goed bericht);*
- *Meer generieke instrumenten gebruiken zoals gedragscodes, beheerplannen en meerjarenvergunningen;*
- *Voorkomen van dubbele toetsing van Flora- en faunawet en Natuurbeschermingswet;*
- *Uitgaan van maatschappelijke betrokkenheid en vertrouwen in de burger.*

De deelnemers vonden gedragscodes een goed instrument bij zelfregulering.

Ruimtelijke ontwikkeling en soortenbescherming: tegenstrijdige belangen? Zit Nederland op slot?

Bouwprojecten en soorten zitten elkaar soms letterlijk in de weg. Een voorbeeld daarvan is tijdelijke natuur: om te voorkomen dat zich op toekomstige bouwlocaties planten- en diersoorten vestigen die wettelijk beschermd zijn, maken initiatiefnemers deze locaties soms ongeschikt daarvoor. Dit lijkt een gemiste kans omdat soorten zich via deze locaties beter kunnen verspreiden. Vragen die hierbij aan de orde komen zijn:

Welke mogelijkheden en instrumenten zijn er om soorten te beschermen zonder dat de uitvoering van een project wordt belemmerd? En welke andere mogelijkheden zijn er om voor ruimtelijke ontwikkelingen en soortenbescherming win-winsituaties te maken?

De workshop vond plaats in de vorm van een Engels Lagerhuis: aan de hand van stellingen kozen de deelnemers een zijde van de zaal: eens of oneens. Vervolgens hadden de deelnemers tien minuten per stelling om de opponent te overtuigen van het eigen gelijk.

Conclusies

Stelling 1: De Flora- en faunawet zet Nederland op slot

Slechts in enkele incidentele gevallen is een gevraagde ontheffing van de Flora- en faunawet niet verleend. Er blijken veel uitzonderingen te zijn op de verbodsbepalingen van de wet: vrijstellingen, al dan niet via een gedragscode, en ontheffingen. Er werd opgemerkt dat vooral met een goede en tijdige voorbereiding van de aanvraag van een ontheffing en door goed overleg met LNV over de voorwaarden van de ontheffing er veel mogelijk is. Maatwerk is hier het sleutelwoord! Bij het verlenen van ontheffingen zijn de volgende criteria van belang: uniformiteit, rechtszekerheid en deskundigheid. Hierdoor is het van belang dat LNV de besluitvorming en uitvoering zoveel mogelijk in eigen hand houdt.

De wet lijkt volgens de deelnemers soms zijn doel voorbij te schieten. Dit is vooral wanneer gekozen wordt voor hergebruik en meervoudig gebruik van locaties die reeds bebouwd zijn (inbreiding), waarmee onaangetaste natuur ongemoeid gelaten kan worden, waarbij de Flora- en faunawet zeer stringent wordt toegepast bij de verlening van de ontheffing. De maatschappij

heeft vooral behoefte aan duidelijkheid. Welk beschermingsniveau geldt waar? Initiatiefnemers ondervinden vooral nadeel omdat beschermde soorten soms op de gekste plaatsen opduiken.

Stelling 2: De ontheffingverlening voor ruimtelijke ingrepen moet gedecentraliseerd (naar provincies)

De deelnemers brachten evenveel argumenten voor als argumenten tegen decentralisatie in.

Als voordelen van decentralisatie noemden zij:

- een betere samenloop met andere vergunningverlening, zoals de Natuurbeschermingswet, de ruimtelijke ordeningsprocedures en de akkerdistelproblematiek;
- provincies hebben meer kennis van de situatie ter plaatse;
- decentralisatie sluit beter aan bij de beleving van de burger die lokaal denkt in plaats van nationaal.

Argumenten *tegen* zijn:

- afstand tussen lokale belangen en de ontheffingverlener voorkomt belangenverstrengeling;
- de natuur is vaak provincieoverstijgend; daarom is het van belang dat de ontheffingverlening uniform en consistent wordt toegepast;
- het zou de provincies ontbreken aan de benodigde kennis en deskundigheid.

Stelling 3: Ecologisch-inclusief plannen kost niets extra

Na een hevige discussie waren de deelnemers het eens dat je er bij ruimtelijke ontwikkeling niet aan ontkomt om ecologische maatregelen te nemen. Als de initiatiefnemers die maatregelen juist plannen, kunnen ze tijd (geen vertraging!) en daarmee geld besparen. Het blijkt dat als er tijdig onderzoek gedaan wordt naar beschermde soorten deze soorten mee kunnen worden genomen in de projectontwikkeling. Daarmee kunnen projectontwikkelaars een ecologische damage-controle op het laatste moment voorkomen.

Bovendien ontstaat door een goede ecologische inpassing in bijvoorbeeld een nieuwe woonwijk een beter leefgenot. Dit is ook in geld uit te drukken. De kostprijs is eenmalig maar het woongenot langdurig, waardoor de kosten zichzelf terugverdienen. Investeren in soorten levert zelfs een hogere woonkwaliteit op en kan zo geld opleveren. Zelfs de vertegenwoordiger van de bouwsector was het hiermee eens. Er is wel behoefte aan enige steun vanuit LNV. Wanneer heb je voldoende onderzoek gedaan en zijn de daarop gebaseerde ecologische maatregelen de goede, vroegen de deelnemers zich af. De Gegevensautoriteit Natuur zal hier oplossingen voor bieden, dachten de deelnemers. De functie van het gebied waar beschermde soorten voorkomen verdient speciale aandacht.

Stelling 4: Kwalitatieve compensatie vaak beter voor de natuur dan kwantitatieve

Natuurcompensatie valt of staat met de kwaliteit ervan. De deelnemers merkten wel op dat kwantitatieve compensatie makkelijker te meten en daarmee te controleren en te handhaven is dan kwalitatieve. Maar zo stelden ze: zonder de juiste kwaliteit is er geen compensatie voor wat er verloren gaat. Er is feitelijk geen sprake van compensatie.

Het één kan niet zonder het ander. Maatwerk is ook hiervoor de oplossing. De deelnemers vonden dat zowel de rijks- als de provinciale overheid erop toe moet zien dat de compensatie zowel kwalitatief als kwantitatief van voldoende niveau is.

“Nederland zit niet op slot, daar is zelfs de vertegenwoordiger van de bouwsector het mee eens. De uitvoering moet in één hand blijven, waarbij het Rijk de kaders vaststelt.”

Enkele ideeën

- *Belangrijke criteria voor ontheffingen zijn: uniformiteit, rechtsgeldigheid en deskundigheid;*
- *Houd besluitvorming en uitvoering zoveel mogelijk in één hand;*
- *Bij natuurcompensatie kunnen kwaliteit en kwantiteit niet zonder elkaar;*
- *Ecologisch-inclusief plannen levert tijd en geld op.*

Na een hevige discussie waren de deelnemers het eens dat je er bij ruimtelijke ontwikkeling niet aan ontkomt om ecologische maatregelen te nemen.

Bijlage

De volgende organisaties hebben zich aangemeld voor de consultatiedag:

Algemene Vereniging Inlands Hout
Aviornis International Nederland.
Belangenbehartiging Europese Cultuurvogel
Boschap
Bouwend Nederland
COM Nederland
Dierenbescherming
Fast Forward Foundation
Faunafonds
FBE Noord-Brabant
FBE Utrecht
FBE Zuid-Holland
Federatie Particulier Grondbezit
Gemeente Hof van Twente
Koninklijke Nederlandse Jagers Vereniging
Nationaal Overleg Valkerij Organisaties (NOVO)
Nederlands Valkeniersverbond Adriaan Mollen
Nederlandse Vereniging van diertuinen
Nederlandse Vereniging van Preparateurs
Nederlandse Vereniging voor Natuurtoezicht
Politie Dieren- en Milieubescherming
Probos
Productorganisatie van de Nederlandse Mosselcultuur
RECRON
SOVON Vogelonderzoek Nederland
Staatsbosbeheer (regio zuid)
Stichting AAP
Stichting Beheer Natuur en Landelijk gebied
Stichting De Faunabescherming
Stichting Natuur en Mileu
Stichting RAVON
Stichting Zeehondencrèche Lenie 't Hart
Unie van Waterschappen
Vereniging Natuurmonumenten
VNG
VNO-NCW
Vogelbescherming Nederland
Waddenvereniging
Vereniging Landelijke Organisatie Dibevo
Wereld Natuur Fonds

Colofon**Samenstelling**

Projectteam Evaluatie Natuurwetgeving, ministerie van LNV
Directie Communicatie, ministerie van LNV
Ingeborg Schuitemaker, redacteur

Foto's

Omslag: WFA
Binnenwerk: ministerie van LNV

Vormgeving

Bruikman & Kok

Productie

IFZ Bedrijfsuitgeverij

Oplage

150 exemplaren

**Landbouw, natuur en
ruimtelijke kwaliteit**